

А И Қ Ы Н

Баласағұнның болашағы қандай?

Әлемге әйгілі Ұлы Жібек жолындағы түркі мемлекетінің астанасы болған Баласағұн қаласы жер астында қалғандықтан, оның орналасқан жерін анықтау, сырын ашу өте қиынға соғып жүр. Бізге бұл қала құм, саз, топырақ басқан үлкенді-кішілі төбе күйінде жеткен.

Жақында Жамбыл облысының Шу ауданындағы Ақсу ауылының маңында орналасқан ежелгі Баласағұн (Ақтөбе) қаласының орнында болып қайттық. Бізді өзінің көлігімен алып жүрген Ақсу ауылдық округінің әкімі Нұрым Шимашев көзіқарақты кісі екен, жолай

кездескен әрбір ой-шұңқырдың, қыр-төбенің тарихын қазбалап, біраз нәрсеге көзімізді ашты. Байыптап қараған кісі, шынында да бұл маң кезінде өте ірі шаһардың шекара аумағы болғанын жай көзбен-ақ байқай алады. Төбешік болып жатқан ежелгі қаланың орнын Ақсу өзені қоршай ағып жатыр. Тау жақ бетіндегі Ақсу су қоймасы қолсозым жерде орналасқан. А-а-нау төменгі жақта Тасөткел су қоймасы бар. Жақын маңда әйгілі Шу өзені жөңкіп ағады. Қазірдің өзінде нулы-сулы жер ол заманда ор қазып, бекініс салғанға қолайлы болып, ежелгі қаланың сәні мен мәнін арттырып, құлпырта гүлдендіргені анық. Ол тарихтың бәрі жер бетінен өшіп, енді үн-түнсіз төбе болып қана жатыр. Қарахан қағанатының батыстағы бас астанасы, Еуразия кеңістігінің ең ірі экономикалық, саяси, мәдени, ғылыми және діни орталығы болған Баласағұн шаһарының орны дәл осы төбешік дегенге сенер-сенбесінді білмейсің. Ақтөбе басынан кең жазыққа қарап тұрып, дәл осы жерде әлемге әйгілі ғалымдар Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашғари тұрып, еңбектенгені, Жүсіп Баласағұнның атақты «Құтадғу Білік» («Құтты білім») еңбегі дүниеге келгені есіңе түскенде кеуденді мақтаныш сезімі кернейді. Қат-қат болып қаланған кірпіштері осы күнге аман-есен жеткен қалашықтың шахристаны, цитаделі, рабады анықталып, дуалдарын қалпына келтіру жұмыстары жасалыныпты. Мұнарасы табылыпты. Ежелгі кірпіш, құмыра сынықтары әр жерде шашылып жатыр. Отыз жылдан астам уақыт бұрын осы ескерткіштің жанынан ҚазМУ-дің тарих факультетінің студенттерінің археологиялық базасы үшін жүз адамдық жатақхана салынған екен. Шетелдерден жуырда туристер келіп кетіпті. Маңайға киіз үй тігіп, біреулер кино түсіріп жүр...

Баласағұн қаласының нақ қай жерде орналасқанын анықтаумен шығыстанушы ғалымдар XIV ғасырдың басынан бері айналысып келеді. Зерттеулер әлі күнге дейін жалғасуда. Кезінде шығыстанушы ғалымдар В.В.Бартольд, М.Тынышбаев та Баласағұнның орнын табуға ұмтылып, құр болжаммен шектелген. Өкінішке қарай, 1938-1939 жылдары ленинградтық ғалым Л.Н.Бернштам Қырғызстандағы Тоқмақ қаласының оңтүстік батысында 8 шақырым қашықтықта орналасқан ортағасырлық Ақбешім қаласының орнында кішігірім қазба жұмыстарын жүргізіп, қолға түскен азғантай деректерге сүйеніп Ақбешімді Баласағұн деп жариялап жібереді. Қырғыздар қазір әйгілі Бұран мұнарасын осы Баласағұн қаласының орны деп көрсетеді. Осы «сенсацияның» кесірінен Баласағұн қаласының орны Қырғызстандағы Тоқмақ маңында ма, әлде Қазақстандағы Жамбыл облысының Шу ауданындағы ортағасырлық Ақтөбе қонысында ма, деген екіұдай пікір қалыптасып, ғылыми талас әлі күнге дейін жалғасуда. 1974 жылы Жамбыл облысының Шу ауданындағы Ақтөбе қонысын Уахит Шәлекенов бастаған топ арнайы қазады. Сол кезде күтпеген жерден келіп, ескерткішпен жан-жақты танысып, оның тарихи Баласағұн қаласы екенін алғаш болжап айтқан атақты Әлкей Марғұлан екен.

Баласағұн қаласы ежелгі тарихи деректерден белгілі. VII ғасырдың соңы мен IX ғасырдың басында өмір сүрген Мұхаммед Ибн-Мұса әл-Хорезм дүниежүзілік географиялық картасында Шу, Талас, Жетісу өңірлеріндегі түркі қалалары туралы сөз қозғап, оларды картаға түсірген, координаттарын белгілеген. Солардың ішінде Баласағұнды да дәл көрсеткен. X ғасыр аяғы мен XI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген, Хорезмнен шыққан ұлы ғалым Әбу-Райхан Бируни жасаған дүние жүзінің жағрафиялық картасында Баласағұн қаласына сипаттама берілген. X ғасырда Иерусалимде дүниеге келген ғалым Мұхаммед Ибн-Ахмед ал-Макдиси «Баласағұн халқы көп, суы мол қала. Оның төңірегінде бір-біріне жақын көлемді және тұрғындары көп қалалар орналасқан» дейді. М.Қашқари «Түрік сөздігінде» Баласағұн туралы мағлұмат бере келіп, «Арғу екі таудың арасы. Тараз (Талас) пен Баласағұн арасындағы шаһарларды «Арғу» дейді. Өйткені ол жерлер екі тау арасында жатыр» дейді.

Қарахан мемлекетінің астанасы Баласағұнда Боғрахан (Бура хан. Қара Бура) билік құрған. Баласағұн тұрғындары түркі және соғды тілінде сөйлеген. Қала 1210 жылы Мұхаммед Хорезмшаһты жеңген қарақытайлықтардың қол астына қарайды. 1218 жылы Шыңғыс хан әскерлеріне қарсылықсыз беріліп, Ғабалық («Жақсы қала») деп аталады. XIV ғасырдан бастап Баласағұн қаласы өмір сүруін тоқтатқан. 30 жыл бойы жинақталған құнды археологиялық жәдігерлерге сүйеніп, ортағасырлық тарихи қала – Баласағұнның тұрған жерін анықтап, оның ортағасырлардағы түркі мемлекеттерінің әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени орталығы болғанын ғылыми түрде дәлелдеп берген адам – археолог және этнолог ғалым, профессор Уахит Шәлекенов. Ғалымның «V-XIII ғасырдағы Баласағұн қаласы» атты монографиясы бұған дейін жазылған ғылыми еңбектерден өзіндік ізденісімен ерекшеленеді. Енді осы Баласағұнда дүниеге келген әйгілі Жүсіп Баласағұнға тоқталмасақ болмайды. Философия, математика, медицина, астрономия, астрология, өнертану, әдебиеттану, тіл білімі, тағы басқа ғылым салаларының дамуына зор үлес қосқан Жүсіп Баласағұнның есімі әлемдік әдебиет пен мәдениет тарихында «Құтадғу білік» («Құтты білік») дастаны арқылы қалды. Жүсіп Баласағұн бұл дастанын хижра есебімен 462 жылы, қазіргі жыл санау бойынша 1070 жылда жазып бітірген. «Құтты білік» дастанын ол Қарахан әулетінен шыққан Табғаш Қара Боғраханға арнайды. Бұл үшін ақынға Хас Хаджиб (сарай министрі) атағы беріледі. Дастанның бізге жеткен үш нұсқасы бар. Біріншісі, Герат қаласындағы 1439 жылы көне ұйғыр жазуымен (қазір ол Вена қаласындағы Корольдік кітапханада сақтаулы), екіншісі, XIV ғасырдың 1-жартысында Египетте араб әрпімен (Каирдың Кедивен кітапханасы қорында) көшірілген. Ал Наманған қаласынан табылған үшінші нұсқа XII ғасырда араб әрпімен қағазға түсірілген. Бұл қолжазба Ташкенттегі Шығыстану институтының қорында сақтаулы тұр. Ғалымдар осы үш көшірме нұсқаның әрқайсысына тән өзіндік ерекшеліктерді жинақтай отырып, «Құтты білік» дастанының ғылымының негізделген толық мәтінін жасап шықты. Венгер ғалымы Герман Вамбери (1832 – 1913) «Құтты біліктің» бірнеше тарауын неміс тіліне аударып, 1870 жылы Инсбрук қаласында жеке кітап етіп бастырып шығарды. Бұл шығарманы зерттеу, ғылымының мәтінін дайындау және аударма жасау ісімен орыс ғалымы В.В. Радлов (1837 – 1918) жиырма жыл бойы (1890 – 1910) айналысқан.

Түркия ғалымдары 1942-43 жылдары «Құтты біліктің» үш нұсқасын да Ыстамбұлдан үш том кітап етіп шығарды. «Құтты білік» дастаны орта ғасырларда бүкіл түркі әлеміне түсінікті болған Қарахан әулеті мемлекеті түріктерінің тілінде жазылған. Оны Қаримов өзбек тіліне (1971), Н.Гребнев (1971) пен С.Иванов орыс тіліне (1983), Асқар Егеубаев қазақ тіліне (1986), бір топ аудармашылар ұйғыр тіліне (1984) тәржімалаған. «Құтты білік» дастаны белгілі бір мағынада елдегі Ата заң (Конституция) қызметін атқарған. Әлемге әйгілі ғалымдар «Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» поэмасы – ең алғаш, ең көне, әзірше жалғыз, мұсылман идеологиясының негізінде, осы идеологияны уағыздаушы ретінде түркі тілінде жазылған шығарма» деп баға береді. Міне, ежелгі Баласағұн қаласының тарихымен онда туған әйгілі Жүсіп Баласағұнның өмірі мен шығармашылығына қатысты деректер осылай сөйлейді. Баласағұн қаласының орнын тамашалай жүріп, Отырар қалашығы секілді мұнда кешенді зерттеулер жүргізілуі тиіс екен деген ойға қалдық. Әр жерден бір қазылған, маңайы тұтас қоршалмаған. Егер қомақты қаржы бөлініп, ежелгі қала шекарасы түгел қоршауға алынып, кешенді зерттеулер тыңғылықты жүргізілсе, құпиясын қойнына бүккен төбе талай тарихи сырды жайып салары анық. Сол кезде ғана Баласағұн қаласы Алматы – Тараз тас жолындағы үлкен туристік орын болатыны сөзсіз...